Journal of Ritual Culture and Literature
Vol. 5, Issue. 2, No. 10, 2026, 117-142.

Article type: Original Article

10.22077/jcrl.2026.10604.1251

Rare Words and Expressions in the *Khavaran-nameh* and the Role of a Critical Edition in Improving Persian Lexicography

Farzad Ghaemi[1*]

[1)] Associate Professor of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Received: Dec 30, 2025 Revised: Apr 23, 2026 Accepted: May 04, 2026

Abstract

A critical edition based on a comprehensive examination of all available manuscripts, with the aim of identifying the more difficult reading and conducting a critical stylistic analysis, plays a vital role in recovering the authentic and unmodernized language of a literary text. Khavaran-nameh, one of the greatest Persian epic poems, has long lacked a critical edition despite its literary significance. Its considerable length, the wide variety of surviving manuscripts, and its unfamiliar narrative derived from the oral tradition of the manaqibi storytellers have all contributed to the delay in producing a reliable critical text. The present author has completed a new critical edition of the poem over the course of a ten-year project. For the first time, this edition is based on the examination of all known manuscripts worldwide, the selection of approximately thirty superior witnesses, and the use of fifteen carefully chosen manuscripts in the editorial process. This edition has restored numerous rare words and expressions that had generally been replaced by simpler or vocalized equivalents in previous non-critical editions. These restored lexical items provide valuable new evidence for Persian lexicography. This article surveys a selection of the most significant examples recovered through the new edition of Khavaran-nameh and analyzes them in comparison with major Persian lexicographical sources.

Keywords: Khavaran-nameh; Ibn Husam Khusfi; manuscripts; Persian lexicography; Dehkhoda Dictionary.

[*] **Corresponding:** Farzad Ghaemi, ghaemi-f@ferdowsi.um.ac.ir

- Cite this article:
Ghaemi, F. (2026). Rare Words and Expressions in the *Khavaran-nameh* and the Role of a Critical Edition in Improving Persian Lexicography. *Journal of Ritual Culture and Literature, 5*(10), 117-142. DOI:10.22077/jcrl.2026.10604.1251

Copyright © 2026 by the authors, Published by University of Birjand. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

Extended Abstract

1. Introduction

One of the main benefits of having a reliable critical edition with manuscript evidence is that it helps improve our knowledge of the Persian language. A critical edition based on a comprehensive study of all available manuscripts, with attention to difficult readings and stylistic analysis, plays an important role in recovering the original and unaltered language of a literary text. The *Khavaran-nameh* is one of the finest epic poems in Persian literature. Its great length, the large number of surviving manuscripts, and its unusual narrative, which comes from the oral tradition of the *manaqibi* storytellers, have delayed the publication of a critical edition despite the work's literary importance. The main purpose of this study is to examine the linguistic and lexical value of the *Khavaran-nameh* by comparing it with the major sources of Persian lexicography. A secondary aim is to highlight the need to revise standard Persian dictionaries in light of advances in the critical editing of Persian literary texts. This paper presents selected examples from the new critical edition of the *Khavaran-nameh* and compares them with the evidence found in Persian dictionaries.

2. Research Method

The *Khavaran-nameh* has been edited using a critical-eclectic method, and the new critical edition is currently in press. The author of this paper spent ten years preparing this edition. For the first time, all known manuscripts of the work worldwide were examined, approximately thirty of the best manuscripts were selected, and fifteen of them were used in establishing the critical text. This edition has restored many rare words, previously unrecorded lexical items, and distinctive expressions that had often been replaced with simpler or incorrect readings in earlier non-critical editions. These restored forms provide valuable new evidence for Persian lexicography.

3. Results

In this study, the manuscripts of the *Khavaran-nameh* were examined comprehensively for the first time and classified into three groups. It also presents a report on the latest critical edition of the poem, which is based on a complete examination of the twenty most important manuscripts. In terms of both the number and diversity of the manuscripts consulted, this edition is comparable in Persian literature only to Jalal Khaleghi-Motlagh's critical edition of Shahnameh. Another major objective of this study was to demonstrate the secondary role of manuscripts in the textual criticism of classical literary works through the analysis of numerous manuscripts belonging to different textual traditions. The findings show that second-tier manuscripts are essential for reconstructing the original text for two main reasons:

The text contains a large number of passages where the original reading is uncertain or disputed. Since the surviving manuscripts often differ significantly from one another, evaluating the full range of variant readings is crucial for determining the most reliable reading.

No complete manuscript contemporary with the author has survived. Moreover, most first-tier manuscripts are incomplete and contain both accidental scribal errors and deliberate alterations. As a result, second-tier manuscripts become especially valuable in restoring the original text.

Given the literary importance of the *Khavaran-nameh,* a critical edition based on the comprehensive analysis of the manuscript tradition is essential for a more accurate understanding of this classical Persian work.

4. Discussion and Conclusion

From the perspective of word structure, lexical form, and linguistic context, the findings of this paper fall into three categories.

Words, expressions, and lexical formations not previously recorded in Persian dictionaries

These findings include three general types:

New independent words.

New grammatical or lexical formations based on already known words.
New compound expressions formed by combining familiar words in previously unattested ways.

Words and expressions without usage examples in dictionaries

Some words and expressions found in this classical literary work appear in both old and modern Persian dictionaries only with their meanings. No examples of their actual use in Persian have been recorded until now.

Words, expressions, and idioms derived from spoken Persian

Another group of lexical findings includes words that appear in this literary work with forms or functions different from those found in other classical texts. These differences result from the fact that such words were taken not from formal written sources but from everyday speech, popular idioms, and folk proverbs.

پژوهشنامهٔ فرهنگ و ادبیات آیینی
دورهٔ ۵، شمارهٔ ۲، پیاپی ۱۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۵، ۱۱۷-۱۴۲.

نوع مقاله: مقالهٔ پژوهشی
DOI:10.22077/jcrl.2026.10604.1251

نوادر لغات و ترکیبات *خاوران‌نامه* و نقش متن منقّح در ارتقای فرهنگ‌نگاری فارسی (به انضمام معرفی و گزارش تصحیح جدید *خاوران‌نامه*)

فرزاد قائمی[1]*

[1] دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد ، مشهد، ایران

دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۹ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۰۳ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴

چکیده

وجود یک تصحیح مبتنی بر رویکرد انتقادی که از مجموعه کاملی از نسخ متن، با هدف جستجوی ضبط خوانش دشوار و تحلیل انتقادی سبک انجام شده باشد، نقش مهمی در دستیابی به صورت اصیل و ساده‌سازی نشدهٔ زبان متن ادبی دارد. *خاوران‌نامه* یکی از برترین منظومه‌های حماسی زبان فارسی است که حجم بالا، تنوع نسخ و داستان ناآشنای مأخوذ از فرهنگ شفاهی طبقهٔ مناقبیون باعث شده، با وجود اهمیت متن، انتشار نسخهٔ انتقادی آن را تا امروز با تأخیر همراه شده باشد. نگارندهٔ این جستار، تصحیح جدیدی از منظومه را در یک دوره ده‌ساله انجام داده‌است که برای اولین بار مبتنی بر بررسی تمام نسخ اثر در جهان، انتخاب حدود ۳۰ نسخهٔ برتر و استفاده از ۱۵ نسخهٔ منتخب در فرایند تصحیح است. به مدد این تصحیح، بسیاری از نوادر لغات و ترکیبات متن که در ویرایش‌های غیرانتقادی عمدتاً با لغات ساده یا مشکول جایگزین شده بودند، احیا شده‌اند که داده‌های جدیدی برای فرهنگ‌های فارسی خواهد بود. این مقاله مروری بر نمونه‌هایی از بهترین موارد مرتبط با این هدف است که از تصحیح جدید *خاوران‌نامه* استخراج و در قیاس با منابع لغوی فارسی تحلیل شده است.

کلیدواژه‌ها: *خاوران‌نامه*، ابن‌حسام خوسفی، نسخ خطی، فرهنگ‌نگاری، *لغت‌نامهٔ دهخدا*.

* **نویسندهٔ مسئول مکاتبه:** فرزاد قائمی، ghaemi-f@ferdowsi.um.ac.ir

– استناد این مقاله:

قائمی، ف. (۱۴۰۵). نوادر لغات و ترکیبات *خاوران‌نامه* و نقش متن منقّح در ارتقای فرهنگ‌نگاری فارسی (به انضمام معرفی و گزارش تصحیح جدید *خاوران‌نامه*). ***پژوهشنامهٔ فرهنگ و ادبیات آیینی، ۵***(۱۰)، ۱۱۷-۱۴۲. DOI:10.22077/jcrl.2026.10604.1251

Copyright © 2026 by the authors, Published by University of Birjand. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

۱. مقدمه

بازسازی متون کهن بر پایهٔ نسخ خطی، فرایندی است که به موازات افزایش دانش پژوهشگران دربارهٔ متون، در مسیر تدریجی توسعهٔ فنی و دسترسی ساده‌تر به محتوای دیجیتالی نسخ و افزایش امکانات چاپ و نشر، تداوم داشته است. این افزایش تا حدی مرهون تسلسل طبیعی داده‌ها در نسل‌های پژوهشگران و افزایش استحکام زنجیرهٔ علوم در حین انتقال داده‌ها به نسل‌های جدید است.

حال با افزایش کیفیت دسترسی ما به صورت بازسازی‌شدهٔ یک متن ادبی، شواهد و دانش عمومی ما نسبت به زبان متون که ماحصل استقصا در متون ادبی بوده است، باید تغییر کند. بسیاری از فرهنگ‌های مهم جهان، در غرب، نیز محصول همین ویرایش مستمر و به روز کردن مدخل‌ها با افزایش داده‌ها بوده است. این بدان معناست که افزایش کیفیت تصحیح و ویرایش یک متن ادبی فقط نباید دانش ما را دربارهٔ آن متن خاص متحول کند، بلکه این فرایند، فارغ از اهمیت خاص آن متن، باید بتواند علاوه بر این‌که دانش تخصصی ما درباره ادبیات فارسی را در سطح سبک‌شناسی و تاریخ تحولات ادبی متحول می‌کند، دانش عمومی ما را درباره زبان فارسی نیز افزایش دهد.

در این تحقیق، در بخش اول، گزارش تصحیح جدید *خاوران‌نامه* ارائه شده است و در بخش دوم، بخشی از رهاوردهای این تصحیح جدید در فرهنگ‌نویسی فارسی، در قالب مطالعهٔ موردی برای اثبات ادعای فوق، ارائه شده است.

۲. تصحیح جدید خاوران‌نامه و نقش نسخ متنوع در بازسازی مطلوب متن مادر

خاوران‌نامه، یکی از مشهورترین آثار ادبی تشیع، به ویژه در نوع حماسه، در زبان فارسی، سرودهٔ ابن‌حسام خوسفی در قرن نهم است (۸۲۰ ه.ق.) که در تکامل نوعی کرامت‌نامهٔ منظوم و مبتنی بر ادبیات شفاهیِ برآمده از نقل‌های صوفیان دوره‌گرد، به نام «ولایت‌نامه» شکل گرفته است. ولایت‌نامه داستانی منظوم، در قالب یک قصیده یا مثنوی روایی حماسی، درباره قهرمانی‌های آمیخته به کرامات و اغراق و با پیرنگ ویژهٔ افسانه است؛ روایاتی که قهرمان آنها، اهل بیت حضرت رسول (ص) و امامان شیعی (علیهم‌السلام) است. *خاوران‌نامه* به‌تبع پیش‌متن خود، *شاهنامه*، به بحر متقارب مثمن محذوف سروده شده است. بزرگی کار ابن‌حسام این بوده است که با الهام از فردوسی، کوشیده این افسانه‌های پراکندهٔ درویشان مناقبی را که صورت‌های منظوم خُرد آن‌ها از قرن هشتم در شعر فارسی آغاز شده بوده، در ساختاری بزرگ به یک اثر حماسی کلان تبدیل کند (قائمی، ۱۴۰۱: ۲۳۰–۲۴۱)؛ شاهکار ابن‌حسام در ولایت‌نامه‌سرایی مشابه اتفاقی بود که پیشوای حماسه سرایی او، فردوسی، در شاهنامه‌سرایی رقم زده بود. به همین دلیل ساختار روایات *خاوران‌نامه* کاملاً مشحون از عناصر عیّارانه است که در افسانه‌های درویشان مناقبی نیز عمومیت داشته است. تجمیع این روایات در اثری جامع، در عصر خود نوعی پژوهش بوده که در منبع فرضی اولیهٔ ابن‌حسام وجود داشته است؛ آنچنان که خود تصریح دارد که پژوهنده‌ای که این کتاب را شکل داده بود، اینچنین داستان را به من عرضه کرده است:

پژوهنده کاین نامه بنیاد کرد　　از این داستانم چنین یاد کرد

(خوسفی، در حال انتشار: ۱۰۳۱۲)[1]

با وجود اهمیت اثر، صورتِ کامل مثنوی *خاوران‌نامه* هنوز به صورت منقّح چاپ و منتشر نشده است. این اثر در صد سال اخیر بارها چاپ سنگی شده است. بخش عمدهٔ یک نسخه خطی نفیس و کهن از آن با تاریخ ۸۵٤ ه.ق. آراسته به تذهیب‌ها و نقاشی‌های ارزشمند فرهاد نقاش در کتابخانه موزه هنرهای تزیینی تهران محفوظ بوده است که با انحلال این موزه، نسخهٔ فوق امروزه در کتابخانهٔ کاخ گلستان نگهداری می‌شود. در ۱۳۸۱ش، نسخه‌برگردان (فاکسیمیله) این نسخهٔ ارزشمند به صورت عکسی و رنگی در تهران چاپ شده است که در بسیاری منابع به اشتباه به‌عنوان انتشار متن منقّح منظومه بدان اشاره شده است (انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی با همکاری سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۱). سال‌ها پیش‌تر از این، مرحوم احمدی بیرجندی، و محمد تقی سالک که تصحیح دیوان ابن‌حسام نیز محصول همکاری این دو مصحح بود (اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه خراسان: ۱۳٦٦)، تصحیح *خاوران‌نامه* را بر پایهٔ تطبیق نسخهٔ موزه هنرهای تزئینی با میکروفیلم سه نسخهٔ لندن در قالب طرح پژوهشی آغاز کرده بودند، ولی به‌دلیل توقف طرح‌های مربوط به متون حماسی در تحولات منتهی به دهه ٦۰، کار ناتمام رها شد و میکروفیلم‌های مربوط به این طرح بعدها به کتابخانهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی واگذار شد. در دههٔ ۷۰، بر پایهٔ بقایای همین کار ناتمام و اوراق ناقص تصاویر چهار نسخهٔ مزبور، دو پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد به تصحیح *خاوران‌نامه* اختصاص یافت؛ نیمه نخست به تصحیح حیدرعلی خوشکنار (۱۳۷٦) و نیمه دوم به تصحیح حمیدالله مرادی (۱۳۷۸) که به علت نداشتن تداوم لازم برای رفع نواقص نسخ و تکمیل این پروژهٔ دانشجویی، به انتشار جامع اثر منتهی نشد؛ با این حال، حمیدالله مرادی خلاصه *خاوران‌نامه* را با عنوان *تازیان‌نامه پارسی: خلاصه خاوران‌نامه*، تصحیح و منتشر کرد (مرکز نشر دانشگاهی ۱۳۸۲). خوشکنار نیز نیمهٔ دیگر را به صورت محدود در اردبیل منتشر کرده بود که به‌علت محدودیت نشر محلی، در دسترس علاقه‌مندان قرار نگرفت.

نسخ خطی *خاوران‌نامه* در تصحیح حاضر در سه رده قرار گرفته‌اند.

۱- نسخهٔ اقدم و اصح؛ نسخهٔ اساس: مهم‌ترین نسخه خطی *خاوران‌نامه* نسخه موزه گلستان (موسوم به نسخه موزه هنرهای تزئینی تهران) است. این نسخه مصور و به خط نستعلیق است و صورت کامل آن، ٦۸۵ برگ داشته، حاوی ۱۵۵ نگاره مینیاتور بوده است که بعد از متلاشی شدن شیرازهٔ کتاب، در مجموعهٔ موجود در موزهٔ گلستان، تنها ٦٤۵ برگ و ۱۱۵ نگاره از آن باقی مانده است و ٤۰ صفحهٔ مصور نسخه نیز در مجموعه‌های مختلف، اعم از کتابخانه‌ها و موزه‌های برجسته و مجموعه‌های خصوصی اشراف اروپایی- امریکایی پراکنده شده است (ذکاء، ۱۳٤۳: ۱۷-۲۹). با توجه به دو زمان موجود در نسخه، روشن می‌شود که کتابت نسخه در ۸۵٤ ق. انجام شده که هنوز شاعر زنده بوده است. لیکن در حاشیهٔ برخی از نگاره‌ها و در کنار امضای نقاشی به نام فرهاد تاریخ ۸۸۲ .ق. نیز موجود است که تاریخ مصوّر کردن نسخه بوده و این زمانی است که شش سال پیش‌تر از آن، شاعر رخ در نقاب خاک کشیده بود. این نسخه اگر چه نسخهٔ مادر نیست، از حیث نزدیکیِ زمانی به «نسخهٔ مادرِ فرضی» و وجود بهترین ضبط‌ها در آن، در مجموع، نسخهٔ اقدم و اصحّ منظومه است و در صورت اتخاذ روش انتقادی برای تنقیح متن، می‌تواند به‌عنوان نسخهٔ اساس در تصحیح انتقادی منظومه به کار آید. اگرچه اشکالاتی از جمله تصحیفات قابل توجه و تحریفات اندک دارد و از همه مهم‌تر این‌که نسخهٔ موجود، ناقص است؛ بنابراین روش مرجّح در تصحیح منظومه، بر پایهٔ داشته‌های موجود، روش توأم است. در فرایند تصحیح، نسخه با شناسهٔ الف مشخص شده است.

نسخ ردهٔ دوم؛ نسخ نزدیک به نسخهٔ اساس. در تحلیل نسخه‌های خطی *خاوران‌نامه*، تعداد پایین آن‌ها باعث شده است که قدمت، الزاماً عامل ترجیح نباشد؛ زیرا بعضاً نسخهٔ متأخری که توسط کاتبی دقیق از روی نسخهٔ قدیم‌تری نوشته شده، از نسخهٔ مقدّم بر خود از حیث زمانی به مراتب سالم‌تر است. بهترین دلیل در این زمینه، نسخهٔ دوم منظومه، در رده‌بندی نسخ از حیث نقد متن‌شناختی است. نسخه‌ای به خط نستعلیق درشت و مصور به تاریخ کتابت ۱۰۹۷ ه .ق.، به قلم کاتبی با نام «مولچند ملتانی» همراه با ذکر نام کمال‌الدین خان به‌¬عنوانصاحب یا سفارش‌دهندهٔ اصلی نسخه، موجود در موزه بریتانیا با شماره Add. ۱۹/۷٦٦ که دارای ۳٦۲ ورق مجدول و ۱٥٦ قطعه مینیاتور به شیوه هندی است و نزدیکی ضبط‌ها و تعداد مجالس نقاشی با نسخه موزه هنرهای تزیینی قرابتِ تبارشناختی دو نسخه را اثبات می‌کند. این نسخه اگر چه قرن یازدهمی است، دومین نسخهٔ ارزشمند منظومه است که با شناسهٔ ب مشخص شده است. دیگر نسخهٔ مهم این بخش، نسخهٔ کتابخانه بانکیپور خدابخش (مکتبهٔ خدابخش بهادرخان) کتابت محرم ۹۷۱ به قلم یعقوب بن محمد بن یعقوب بن علی بن حاجی یوسف الحافظ با شناسهٔ پ است. نسخهٔ مهم دیگر در این رده، نسخهٔ متعلق به کتابخانه حسین نخجوانی در تبریز با شماره بازیابی ۲۱ است که در حال حاضر در کتابخانه ملی تبریز قرار دارد. برای این نسخه کتابت ۸۷۷ ق. در فهرست توصیفی ثبت شده است؛ اما بررسی نسخه نشان داد، این تاریخ مغلوط است و نسخه غیرمورّخ و متعلق به اواسط تا اواخر سدهٔ دهم است و با شناسهٔ ت در تصحیح لحاظ شد. سه نسخهٔ دیگر، نسخ کتابخانه دیوان هند (مکتب الهند) لندن با شماره‌های ۳٤٤۳ (ش ۸۹۷)، ٦٥۸ (ش ۸۹۸) و ۲٤۸٦ (ش ۸۹۹) کتابت قرن ۱۲-۱۳ با شناسه‌های به‌ترتیب ج، چ و خ است که از حیث تبارشناسی در حدی به نسخهٔ ب نزدیک است که می‌توان گفت، ج و ب محتملاً هر دو رونوشت از نسخهٔ اصل مشترکی حداکثر با یک یا دو نسل فاصله هستند و چ و خ (که به شدت آسیب‌دیده و از وسط افتاده است) می‌توانند رونوشتی از نسخهٔ ب باشند. به همین دلیل در عملیات تصحیح، چ و خ حذف و ج استفاده شد. نسخهٔ پنجم در این رده، نسخهٔ دیگر کتابخانه دیوان هند لندن با شمارهٔ ۲٥٥۷ (ش ۸۹٦)، کتابتِ جمادی الاول ۹٦٥ه.ق. به قلم محمود بن عبدالرحمن، دومین نسخهٔ قدیم مورّخ منظومه (هم‌ارز با نسخهٔ غیرمورّخ تبریز و نسخهٔ پ) است که با شناسهٔ د مشخص شده است. این نسخه با وجود قدمت بیشتر از همهٔ نسخ مورّخ (غیر اساس) از حیث ارزش ضبط‌ها در جایگاه هفتم قرار گرفته است؛ علت، تحریفات زیاد است که توسط کاتب کم‌سواد در نسخه اعمال شده است.

۲- سومین رده شامل نسخی از منظومه است که هیچ کدام مصور نیستند و از حیث تأخر و اصالت ضبط‌ها ارزش کمتری دارند. نسخ *خاوران‌نامه* کتابخانه ملی ایران با شماره ۲٥۷۰۱-٥ به قلم خواجه نور خاکسار، کتابت ۱۰٦۳ق. نسخه شماره ۱۳٥۱۲ کتابت ۱۲٦٤ ق. علی‌اکبر بن محمدرضا کموئی، همچنین نسخهٔ دیگر کتابخانه ملی با شماره ۲۷۹٥۸ کتابت ۱۲٥۰ ق.، به قلم محسن بن محمد مازندرانی، نسخهٔ شماره ۲۲۱۲۷ محتملاً کتابت در هند در قرن ۱۳، و نسخهٔ شماره ٥-۱٦۷٥۱ احتمالاً قرن ۱۳. نسخ کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ۲/۲٦٦۲ کتابت قرن ۱۱ و شماره ۱۳۳٤۸ کتابت قرن ۱۳-۱۲، نسخهٔ کتابخانه آستان قدس رضوی با شماره ۱٥۸٤٥، به قلم محمدشفیع بن محمد علی نجار در فراو کلات نادری به تاریخ ذی‌الحجة الحرام ۱۲۷۱ ق.، دو نسخهٔ شماره ٦۷٤۷، کتابت ۱۱۰۰ ق. و شماره ۳۳۹٤، استنساخ ۱۰٤۹ ق. در کتابخانه بانکیپور خدابخش (مکتبهٔ خدابخش بهادرخان)،

نسخهٔ شماره ۷۹٦ به قلم ملا علی‌اکبر پسر محمد، استنساخ ۱۲٦٤ ق. در کتابخانه محمدحسین مفتاح، نسخهٔ شماره ۲۳٥٤ کتابخانه مرعشی، دو نسخهٔ شماره -۹۲C محتملاً مربوط به سده ۱۱ و نسخه شماره -۱٤۳۲C متعلق به سده ۱۰ یا ۱۱ هجری قمری در کتابخانه فرهنگستان علوم روسیه در سن پترزبورگ، دو نسخهٔ شماره ٤۰Na (ش ٦۰۹) مربوط به قرن ۱۲ و ۳۸Na (ش ٦۰۸) متعلق به اواسط قرن ۱۲ و نسخهٔ غیر مورّخ ۹-٦۰۷ متعلق به سدهٔ ۱۱ در کتابخانه جمعیت آسیایی بنگال در کلکته و دو نسخهٔ کتابخانه بوهار هند یکی مربوط به قرن ۱۱ و دیگری قرن ۱۳ و نسخهٔ کتابخانه کالج وادام در اکسفورد کتابت محرم ۱۲۸٤ ق. به این رده، باید نسخ چاپ سنگی منظومه را که هر کدام خود، رونوشتی از یک نسخهٔ خطی هستند، و انتشار آن‌ها از شبه‌قاره هند تا ایران گسترش داشته است، افزود. از جمله نسخهٔ موسوم به «خاورنامه یعنی محاربات حضرت علی (رضی الله عنه) المشهور به جنگ‌نامه» کتابت غلام محی‌للدین ابن کل احمد، طبع ق./ ۱۲۹۲ش. در مطبعهٔ منظور عام پشاور در شهر کلبل که بارها در ایران، عیناً به‌صورت سنگی تجدید چاپ شده است. در چاپ‌های سنگی منظومه، *خاوران‌نامه* به نام‌های *محاربات حضرت علی*، *خاورنامه*، *محاربات حیدری* و *جنگ‌نامه حضرت علی* موسوم شده است. تعدد چاپ‌های سنگی کتاب و ترجمه‌های آن به کردی، ترکی، دکنی و اردو، و همچنین چاپ‌های سنگی متعدد از روایت منثور و نقالانهٔ منظومه، موسوم به «*خاورنامه*» (که دو نسخهٔ خطی از آن نیز در ازبکستان و موزهٔ ملک شناسایی و در این تصحیح به‌عنوان منابع فرعی بررسی شده است)، از شهرت اثر در دو قرن اخیر حکایت می‌کند.

درنهایت، بر پایهٔ بیست نسخهٔ خطی، با روش تصحیح توأم، متن تصحیح شد. حال دو مسئله اصلی این جستار، یکی این است که آیا در فرایند تصحیح متن، استفاده از نسخ درجه دوم ضرورتی دارد؛ و دیگر این‌که آیا تصحیح روشمند و منتقدانه اثر ادبی، در قیاس با چاپ‌های غیرمنتقدانه، صرفاً در حد دسترسی به ویرایش بهتری از متن ارزش دارد یا دسترسی به صورت منقّح متن، برای دانش عمومی ما نسبت به زبان فارسی نیز ارزشمند است؟

در پاسخ به پرسش اول باید گفت اگرچه متن دارای یک نسخهٔ اساس اقدم و اصحّ است که به نسخهٔ مادر تمایل دارد، به دو دلیل این نسخه نمی‌تواند به تنهایی مبنای بازسازی کامل اثر باشد: اول این‌که این نسخه به طور کامل در دسترس نیست و در بخش‌های زیادی از متن، نسخهٔ اساس غایب است. این کیفیت، تقریباً دربارهٔ همهٔ نسخ ردهٔ دوم نیز صادق است و در هر کدام از مواردی که با یکی از مشکلات هنجار نحوی یا نوادر واژگانی و مبهمات متن مواجه می‌شویم، بخشی از نسخ اولویت اول (اساس) و دوم غایب‌اند. نکتهٔ دوم، وجود اشکالات در نسخ برتر است. در نسخهٔ اساس موارد زیادی از اشکال وجود دارد که باعث می‌شود، در مواردی، حتی در حضور نسخهٔ اساس، مجبور شویم، با رویکرد نقد متنی (جایگزینی اولویت‌های بعدی نسخ، بدون اجتهاد شخصی مصحح) و استفاده از قلاب برای نمایش احتیاط، ضبط بدل را جایگزین اساس کنیم. مثلاً در بیت ذیل، نسخهٔ اساس بیت را بدین شکل درج کرده است:

به لشکرگه آمد، به میدانِ جنگ دهان خشک و رخساره بی‌آب و رنگ

(۱۳٤۷۰)

این در حالی است که مطابق داستان، شخصیت مورد بحث میدان رزم را ترک می‌گوید و به جانب محل اقامت لشکر (لشکرگاه) می‌رود. در بقیهٔ نسخ حاوی این بیت، به جای «به»، «ز» وجود دارد. عطف به‌ترکیب نحوی جمله و مضمون بیت، درمی‌یابیم که نسخهٔ اساس محتمل تصحیف است. در مصرع دوم نیز، نسخ اولویت دوم و سوم، به

جای ضبط «دهان»، «دهن» دارند که نسبت به ضبط اساس صورت عامیانه و مهجور محسوب می‌شود؛ ضمن این‌که در رسم‌الخط اساس نیز محتمل بوده است که دهان، ضبط و دهن تلفظ می‌شده است (عدم درج کیفیت‌های گویشی در کتابت با وجود لحاظ کردن آن‌ها در قرائت). وجود نسخ بیشتر و همداستانی آن‌ها و احتمال ارزیابی کمیت ضبط‌ها، در بازسازی متن مهمی چون *خاوران‌نامه* که یک متن ادبی فاخر درجه‌اول است، اهمیت زیادی دارد. در نتیجه بیت مذکور به شکل ذیل تصحیح می‌شود:

به لشکرگه آمد، ز میدانِ جنگ　　دهن خشک و رخساره بی‌آب و رنگ

در ضمن، چون دو مورد اختلاف اساس در این بیت، محتمل انتخاب دیگرنوشت [واریانت] مختلف با ضبط اساس نبود و منبعِ تفاوت‌ها، در یک مورد، تصحیف کاتب و در دیگری، رسم‌الخط متفاوتِ وی در ارتباط دو مقولهٔ کتابت و قرائت بود، مطابق روش انتخابی در ویرایش انتقادی نسخهٔ اصح، در این بیت از قلاب استفاده نشد.

در فرایند تصحیح، ابیات بسیاری نیز هست که در خلاء بخشی از متن در نسخ ردهٔ اول، نسخ ردهٔ دوم، متن را از ابتلا به نقطه‌چین (افتادگی) یا ارتکاب ویرایش غلط نجات می‌دهد. جدا از نقش کمیت نسخ در ارزیابی اعتبار ضبط، در مواردی، ابیاتی در اساس هست که بیت از نسخ رده دوم حذف شده است. در این موارد، بعضاً بخشی از بیت در اساس مخدوش است. مثلاً بیت ذیل، در نسخ رده دوم غایب است و مطابق اساس به صورت ذیل با افتادگی در ابتدای مصرع دوم درج شده است:

هم‌اکنون سپاه تو را بشکند　　.... بارگاه تو را بسپَرَد

(همان: ش.ب. ۱۰۷۸۷)

در این مورد، با توجه به غیاب ضبط اساس، در انتخاب ردهٔ سوم نسخ، قلاب لازم است و بیت به شکل ذیل اصلاح شده است:

هم‌اکنون سپاه تو را بشکند　　[همه] بارگاه تو را بسپَرَد

نمونهٔ دیگر بیت ذیل که از افتادگی‌های نسخهٔ اساس است و در نسخهٔ اولویت دوم (ب) و دیگر نسخ رده دوم نیز، از نسخه حذف شده است. ضبط اقدم بیت در نسخهٔ د (دومین نسخهٔ قدیم از لحاظ زمان) به شکل ذیل درج شده است که در غیاب نسخ الف، ب، پ و ت عملاً به‌عنوان معادل ضبط اساس باید محسوب شود:

برآورد تیغ و بزد گردنش　　سرافگند در زیر پا گردنش (!)

(همان: ۱۰۸۳۳)

لیکن بیت فوق هم مشکل معنایی، هم نقص وزن و قافیه دارد و محتمل است که کاتب در کتابتش دچار لغزش شده باشد. این لغزش در ضبط با کمک نسخ رده سوم به صورت ذیل تصحیح می‌شود:

برآورد تیغ و بزد گردنش　　سرافگند در زیر پا از تنش

یک مورد دیگر از موارد استفاده از نسخ رده دوم در بازسازی متن اصلی، قطعهٔ ذیل از نبرد حیدر (ع) با جنگجوی دیار «ساحل»، موسوم به «ساحلی» است. در این بخش، مطابق نسخه اساس که در دو بیت مضمون را بیان کرده است، حیدر از کنش ساحلی برآشفته می‌شود و با ضربتی جان او را می‌گیرد. در بیت بعد می‌بینیم که طهماس‌شاه از مرگ پهلوانش چنان برگ بید به لرزه می‌افتد و امیدش را نسبت به زنده ماندن خود از دست می‌دهد:

برآشفت از او شاه مردان، علی　　یکی تیغ زد بر سر ساحلی

بلرزید طهماس چون برگ بید ببرّید از جان شیرین، امید

در قطعهٔ فوق ابهام وجود دارد. طهماس، شاه بت‌پرست کارزاردیده، از صحنهٔ مکرّر کشته شدن سادهٔ جنگجویش در میدان جنگ چنین خود را نباید ببازد. در دیگر نسخ، بیتی میان این دو بیت هست که این نقص را برطرف می‌کند؛ اگر چه عدم وجودش و احتمال این‌که برای رفع نقص افزوده شده باشد، استفاده از قلاب را در ذکرش لازم می‌کند. بیت در نسخهٔ ب و دیگر نسخ ردهٔ دوم به صورت ذیل است:

سر و سینه بشکافتش زینِهار به دو نیمه شد، اسپ و زین و سوار

واژهٔ «زینهار» در نسخ رده دوم (ب، ج و د)، در متن ابهام ایجاد کرده است و معنای ضبط قابل درک نیست. تنوع دیگرنویس‌های این واژه در نسخ ردهٔ دوم ثابت می‌کند که در این ضبط، امکان بدخوانی واژه‌ای دشوار وجود داشته است. مثلاً نسخهٔ دوم کتابخانه ملی (با شناسهٔ ن)، ضبط «بازهار» (؟)، و نسخهٔ دوم کتابخانهٔ مجلس (با شناسهٔ ی)، ضبط «چون خیار» (!) را دارد که هر دو غلط و گواهی از وجود یک بدخوانی است. لیکن در نسخهٔ اول کتابخانه ملی (با شناسهٔ م: نسخهٔ اول ردهٔ دوم) و نسخهٔ اول کتابخانهٔ مجلس (با شناسهٔ ل) و نسخهٔ آستان قدس (با شناسهٔ ق)، و همین‌طور نسخهٔ موجود در چاپ سنگی کابل (با شناسهٔ س)، یعنی در چهل درصد از دیگرنوشت‌های موجود از این ضبط، «زهار» آمده است که هم ضبط دشوارتر و اصح است و هم ابهام معنایی را برطرف می‌کند. بیت در تصحیح نهایی به شکل ذیل است:

سر و سینه بشکافتش تا زِهار به دو نیمه شد، اسپ و زین و سوار

زهار «شرمگاه را گویند که موضع فرج و ذکر باشد.» (*برهان*) شواهد زیادی از این لفظ با کاربرد مشابه در شعر فارسی وجود دارد. بیت نیز باید موجود باشد، چون دو بیت قبل و بعد از آن، بدون این بیت که کیفیت هلاکت ساحلی به دست حیدر را توصیف می‌کند، نارساست و دلیل ترس و لرز طهماس روشن نیست. معنای بیت نیز روشن است: حیدر با یک ضربت، سر و سینهٔ او را تا شرمگاهش شکاف می‌دهد؛ صحنهٔ هولناکی که طهماسب را به لرزه می‌افگند. بازسازی این بخش، بدون وجود مجموع نسخ فوق ممکن نبود و شکل نهایی قطعه در متن منقّح چنین است:

برآشفت از او شاه مردان، علی یکی تیغ زد بر سر ساحلی
[سر و سینه بشکافتش تا زِهار به دو نیمه شد، اسپ و زین و سوار]
بلرزید طهماس چون برگ بید ببرّید از جان شیرین، امید

(خوسفی، ۱٤۰٤: ۱۳٦۷-۱۳٦۹)

در ادامه، نمونه‌هایی از یافته‌های سطح واژگانی متن منقّح *خاوران‌نامه* برای پیکرهٔ واژگانی فرهنگ‌نویسی فارسی ارائه می‌شود. مطابق رهیافت بالا، وقتی گزارش انتقادی نسخ متن در اختیار باشد، می‌توان شکل اصیل‌تری از یک متن کلاسیک را بازسازی کرد. این متن اگر در استقصای لغت‌نامه‌نویسان فارسی لحاظ شده باشد، دسترسی به نسخه منقّح، به ویرایش شواهد متن در فرهنگ‌ها منتهی خواهد شد. مثلاً بخش زیادی از ابیات فردوسی در *لغت‌نامهٔ دهخدا*، یا اصلاً بیت *شاهنامه* نیستند یا اگر با تصحیح مرجّح موجود قیاس شود (تصحیح خالقی مطلق)، ضبط ابیات، متفاوت با شکل منقول در فرهنگ است. پس باید شواهد کاربرد مداخل و معانی و بافت زبانی و نحوی آن‌ها، به اقتضای افزایش کیفیت تصحیح متون، پیوسته ویرایش شود. اگر نیز اثری مثل *خاوران‌نامه* در استقصای شواهد

فرهنگ‌های اساساً استفاده نشده باشد، افزودن آن به پیکرهٔ متنی منابع فرهنگ‌نویسان، شواهد، کاربردها و حتی واژگان جدیدی به پیکرهٔ فرهنگ‌نویسی فارسی می‌افزاید. افزودن یافته‌های واژگانی یک متن جدید، فارغ از میزان ارزش ادبی آن متن، حتی در صورت میان‌مایگی ادبی متن، جدا از ارتقای کیفیت خوانش و دریافت از خود متن، دانش ما را نسبت به زبان فارسی، در سطح واژگانی، نحوی و بلاغی دگرگون خواهد کرد؛ چه برسد به اثری چون *خاوران‌نامه* که اثری فاخر و از شاهکارهای نسبتاً قدمت‌دار شعر فارسی در روزگار اوج فراگیری زبان فارسی از هند تا آسیای صغیر است: اگر شعر حافظ را اوج تکامل زبان شاعرانهٔ فارسی بدانیم، مجموعهٔ ۲٤هزار بیتی *خاوران‌نامه* (۸۳۰ ه.ق.) که ۳۸ سال بعد از وفات حافظ شیراز (۷۹۲ ه.ق.) سروده شده است، یک گنج شایگان برای زبان فارسی است که انتشار صورت منقّح و علمی آن (که از حیث روش بازسازی متن قابل استناد باشد)، برای رشد دانش ما در قلمروی زبان و ادب فارسی، اتفاق خجسته‌ای به شمار خواهد رفت.

بنابراین بهبود تصحیح و ویرایش متون کلاسیک، اعم از «بازْتصحیح» روشمند و علمی متون قبلاً تصحیح‌شده یا تصحیح متون تصحیح‌نشده (که اولی کیفیت و دومی، ظرفیت خزانهٔ پیکرهٔ متنی زبان فارسی را تقویت می‌کند)، فرایندی است که سطح دانش آیندهٔ ما از تاریخ زبان فارسی بدان بازبسته خواهد بود.

۳. برخی بدایع نسخهٔ منقّح *خاوران‌نامه* در سطح پیکرهٔ واژگانیِ فرهنگ‌نویسی فارسی

در *خاوران‌نامهٔ* متعلق به سدهٔ نهم هجری، واژه‌هایی در زبان منظومه هست که شواهد مشابه آن، در پیکرهٔ واژگانی فرهنگ‌های فارسی، با این بافت معنایی، درج نشده‌اند. حال یا واژهٔ مزبور، ناشناخته و غریب است یا با یک واژهٔ شناخته‌شده مواجهیم که معنایی در زبان ابن‌حسام دارد، که نمونهٔ مشابه آن در قلمروی معانی واژهٔ مذکور، ذیل مدخل موجود از آن لغت، در پیکرهٔ فرهنگ‌های قدیم و جدید فارسی، گزارش نشده است.

معیار این بررسی در جستار حاضر، *لغت‌نامهٔ دهخدا* است؛ یک فرهنگ جامع استقصایی معاصر، متشکّل از فرهنگ‌های قدیم و امّهات و متون شاخص ادب کلاسیک فارسی، اعم از نظم و نثر. در موارد نیاز در متن آثار نیز پراکنده انجام شده است. طبیعتاً بررسی سیر کاربردهای هر کدام از لغات در متون و ادوار، جستجوی تطبیقی دقیق‌تر و بررسی درزمانی و همزمانی جداگانه‌ای طلب می‌کند. بنابراین جستار حاضر، صرفاً در حد پیشنهادِ بخشی از یافته‌هایی است که در فرایند ده سالهٔ بررسی مجموعهٔ نسخ این منظومه، از استقصا در حدود ۳۰۰ هزار بیت نسخه (مجموع ابیاتِ حدود ۲۰ نسخهٔ منظومه که برای این تصحیح بیت به بیت بررسی شده‌اند) استخراج شده است.

داده‌های مقاله، بخشی نمونه‌وار از این یافته‌هاست و حجم بالای لغات، نیاز به ادامه‌های دیگری برای این جستار را ناگزیر خواهد کرد. از حیث ساختار، شکل واژه و بافت زبانی، یافته‌های این استقصا به چند بخش تقسیم می‌شوند.

۳-۱. واژه‌ها و ترکیبات و ساخت‌های واژگانی بی‌سابقه در مداخل لغت‌نامه‌های فارسی

مهم‌ترین داده‌های واژگانی مستخرج از فرایند تنقیح یک متن کلاسیک، لغات و ترکیب‌هایی است که به‌عنوان یک مدخل جدید یا ذیلی جدید بر مدخل موجود (در سه حالت: الف- **مدخل مستقل جدید** یا ب- **ساخت‌های جدید زبانی از یک مدخل مستقل رایج؛ ج- ترکیب‌های جدید ذیل یک مدخل**)، به دامنهٔ واژگانی فرهنگ فارسی، به طور خاص *لغت‌نامهٔ* دهخدا، افزوده گردند. در ادامه نمونه‌هایی ذکر می‌شود:

چَرَزدان/ شب‌چره

چَرَزدان نگون کرد، مردِ سره برون کرد از وی بسی شب‌چَرِه

(۱۷۱۱۰)

دهخدا، لغت را با ج (جرزدان) تنها در سه بیت از نظام قاری پیدا و ضبط کرده، آن را بر اساس ابیات «نوعی لباس» معنا کرده، مطابق این سه بیت که در آنها این واژه برای خرقه‌پوشان، در کنار عصا، دلق، قبا و نمد به کار رفته، به نوعی لباس صوفیان اطلاق می‌شده است. دور از ذهن است که نیمی از این لغت رایج عامیانه از یک مصدر مهجور عربی (جَرز= بریدن) اخذ شده باشد. این تشکیک قوی‌تر می‌شود چون در بیت لغت شب‌چره برای محتوای جرزدان آمده است که در صورت چ بودن صامت محل تشکیک، واج‌آرایی ظریفی ایجاد می‌کند. در گویش‌های عامیانه (هم در خراسان و هم در بین اقوام بختیاری خوزستان) چَرَز(Čarz) به معنی تخمه و آجیل و شوو چَرز (šow čaraz) به معنی آجیل شب‌نشینی است که در فارسیِ رایج بدان «شب‌چره» گفته می‌شود (= ویژهٔ چریدنِ شبانه!). اغلب نسخ منظومه نیز غیر اساس و یک نسخهٔ ردهٔ سوم (نسخهٔ آستان‌قدس) لغت را با ج ضبط کرده‌اند. بر این مبنا، جَرَزدان اولاً به چَرَزدان تصحیح شد. البته ضبط اساس «چو زد آن» است که قطعاً تصحیف ناشی از بدخوانی واژهٔ مهجور چرزدان است. در نسخهٔ دیگر نیز «چرردان» نوشته، اسقاط نقطهٔ ز بارز است. بدین ترتیب، تصحیح لفظ بر مبنای ضبط اساس بوده، جنبهٔ انتقادی بر قیاس غالب است. ثانیاً معنای آن باید بدین شکل در لغتنامه اصلاح شود که نوعی محفظه، کیسه یا ابزار حمل برای خوراکی‌های از جنس آجیل و تنقلات بوده است. چون پسوند – دان برای ابزار حمل به کار رفته (نمکدان، قلمدان و...)، فرض وجود لباسی برای حمل تنقلات غیرمحتمل است. دربارهٔ اطلاق لباس در لغتنامه نیز باید گفت که در بیت، مرد پاکیزه، جرزدانش را وارونه کرد تا نُقل و آجیلِ آن کامل بیرون بریزد، بنابراین احتمالاً چرزدان نوعی کیسهٔ منسوج بوده که با بندی به جامه متصل می‌شده است.

دَنه/ دَنه گرفتن

ابوالمحجن گُرد بر میمنه که شیر از نهیبش گرفتی دنه

(۱۸۷۱٤)

دَنه در فرهنگ‌ها اسمی از مصدر دنیدن به معنی غایت نشاط و خوشی، همچنین کبر و غرور آمده است. دهخدا با ذکر شواهدی از کمال‌الدین اسمعیل، ناصرخسرو و منوچهری، چند ترکیب به دنه آوردن (سخت شاد و خوش‌ساختن)، دنه پدید آمدن (دست‌دادن حالت نشاط)، دنه کردن (شادی‌کردن) و دنه گرفتن را ذکر کرده‌است. او که برای دنه گرفتن، معنای «دچار غرور و بطر و نشاط شدن» را از *فرهنگ شعوری* (ج۱/ص٤٢٤؛ نقل از دهخدا) ذکر کرده، برای درک تنها بیت شاهد موجود از این ترکیب، معنای دوم «از کثرت نشاط و هوس نابه‌جایی، دست به کاری زدن؛ بدون توجه به عواقب آن» را پیشنهاد داده، کاربرد آن در زبان عامیانه (فلانی دنگش گرفته!) را نیز مرتبط با همین خوانش دانسته است. در قرآن مترجم فارسی قرن دهم نیز، دنه گرفتن معادل بطراً و اَلْأَشِرُ به کار رفته است (۱۳۸۳: ٥٦٤). دیگر ساخت‌ها و ترکیبات نیز عمدتاً حول دو معنای خوشحالی و تکبر بوده است. لیکن دنه در این بیت ابن‌حسام با هیچ یک از معانی استقصایی دهخدا از فرهنگ‌ها و متون همخوانی ندارد. آنچه در این باره معقول به نظر می‌رسد، وجود پدیدهٔ معناشناختی «اضداد» است؛ دنه نیز از واژگانی است که یا بر اثر مجاز با علاقهٔ تضاد (تشبیه معکوس) یا انتقال‌های تاریخی در کاربردهای زبانی یک واژه در بافت معنایی زبان، دارای کاربردهایی با

معنای باژگون شده است. این همنشینی در ترکیب با فعل «گرفتن» از ظرفیت این فعل در معناگردانی الفاظ همنشین نیز استفاده کرده است. در نتیجه دنه، در مجاز با علاقه تضاد، معنای غم و نگرانی و دنه گرفتن، معنای تشویش و اضطراب می‌دهد که خود یک ذیل تازه بر این مدخل است:

ابوالمحجن دلاور در فرماندهی بال راست سپاه با چنان هیبتی حکم می‌راند که شیر از بیم قدرتش دچار اضطراب می‌شد!

پوش

ز آواز آن پیلِ پولادپوش　　بسی را ز پیلان بدرّید پوش

(۱٤۱۱۳)

پوش، اسم است و معنای پوشش می‌دهد که در فارسی عمدتاً در ترکیب به کار می‌رود، در این بیت، مستقل و به‌عنوان پوشش بدن، به معنای «پوست» به کار رفته است. مشخص نیست که مأخذ این واژهٔ بی‌سابقه در فرهنگ‌ها زبان عامیانه یا کهن بوده است، لیکن به‌عنوان مدخلی جدید قابل افزودن به *لغتنامه* است.

اُشکو

درِ قصرِ هفت اُشکویی از فراز　　بر این سقف مینا گشادند باز

(٦٦۳۳)

اُشکو، ساخت مخفف و تقلیل‌یافتهٔ اشکوب است که چون یکی از حروف/ صامت‌های اصلی کلمه حذف شده است، به‌عنوان ساخت جدیدی ذیل مدخل اشکوب (= طبقه) به پیکرهٔ واژگان فارسی باید افزوده شود.

دَرق

تن از رنج رفتن ندارد دریغ　　بیارد ز بهر من، آن دَرق و تیغ

(۸۱۳٤)

دَرق، اگر چه از حیث ریشه به معنی سخت و صلب از هر چیز (*منتهی‌الارب* / *اقرب‌الموارد*) است، در این متن، بارها به عنوان مخفف درقه، به معنی سپر آمده و چون مکرراً تکرار شده، در نسخ متعدد نیز مذکور است، نمی‌تواند تصحیف لغتی چون درع باشد. پس این شاهد، ساختی بدیع برای فرهنگ‌نویسی فارسی قلمداد می‌شود.

گُند

سه روز اندر آن کار رنج آزمود　　که باروی دژ همچنان گُند بود

(۱۸۵۵۱)

گُند در اصل به معنای بیضه بوده است (*دهخدا*)، در ترکیب گندآوری، مجازاً مظهر جرأت و شجاعت و نظامی‌گری قلمداد شده، در متون پهلوی دورهٔ ساسانی معنی سپاه به خود گرفته، به واحدهای بزرگ سپاه ساسانی اطلاق می‌شده است (معین، ۱۳۲٦: ۳۳۸؛ کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۲۳۷). گند در *خاوران‌نامه*، به سابقهٔ آن در ادبیات پهلوی و یا معانی لغت‌نامه‌ها ارتباط مستقیم ندارد و به معنی عظیم آمده است. این معنی مشابه لغت گُنده در فارسی عامیانه امروز و مدخلی جدید برای فرهنگ‌های فارسی است.

غُلو

غُلویِ جوانی و مستی و زور　　جوان را به مغز اندر افگند شور

(۵۲٤۳)

غلو: ساختی مفرّس (فارسی‌شده) از مصدر ثلاثی مزید غُلواء در زبان عربی به معنی سرکشی و از حد درگذشتن است (*منتهی‌الارب*). دهخدا سه شاهد از منابع منثور دیوانی فارسی برای آن نقل کرده، ساخت لغت در همهٔ این متون، غلواء یا غلوا بوده است. مطابق جستجوی نگارنده در متون منظوم نیز هیچ شاهدی پیدا نشد و ساخت غُلو، در متن *خاوران‌نامه*، یک ساخت بدیع و مستقل است و این بیت خوسفی باید به مداخل فرهنگ‌های فارسی افزوده شود. شباهت واژگانی متن با تواریخ مربوط به عصر مغول نیز درخور تأمل است. مولانا نیز در مثنوی این لغت را به همین شکل به کار برده است (ور حسد گیرد تو را در ره گلو/ در حسد ابلیس را باشد غلو؛ مولوی، ۱۳۷۹: ٤۳۱/۱۱٤/۱). غُلو ساختی عامیانه یا تخفیف‌یافته برای تناسب با شعر است که از واژهٔ غلواء اخذ شده است. ناآشنایی واژه برای کاتبان باعث شده که حتی کاتب دومین نسخهٔ قدیم منظومه، همچنین برخی نسخ نسل دوم، از جمله نسخ مجلس و آستان قدس و همین‌طور چاپ سنگی منظومه، لغت را به غرور تحریف کنند.

رَهبان

به هر میل بر، دَه نگهبان بُوَند　　در این راه پیوسته، رَهبان بُوَند

(۱۱۸۸٦)

تو رهبان شاهی و ما بنده‌ایم　　به فرّ تو اندر جهان زنده‌ایم

(۱٤۹۳٦)

رهبان: نگهبان راه، مراقب راه. از لغات پربسامد منظومه که بیش از پنجاه بار به کار رفته است و در منابع لغوی فارسی با این معنا موجود نیست.

پهلَونشین

همه پهلوانان پهلَونشین　　گرفتند [ق: بکردند] بر پهلوان آفرین

(٤۱۹۹)

پهلونشین: همال، همتا؛ ترکیب جدیدی که ذیل مدخل پهلو در *لغت‌نامه* قابل ذکر است.

میل‌بان

یکی میل‌بان‌شان بدید از فراز　　بیامد هم اندر زمان پیشباز

(۱۱۹۱۰)

میل‌بان: نگهبانِ میل.

پیشانِ کار

فرود آی تا مر تو را پیشکار　　پیاده رساند به پیشانِ کار

(۱۲۰۸۰)

پیشان اسم یا قید مرکب به معنای مقابل پایان و کار نیز به‌معنای جنگ است. «پیشانِ کار» مجموعاً، ترکیبی برای توصیف صف اول میدان رزم و یک ترکیب جدید، ذیل مدخل «پیشان» است.

نگهدار

برو پشت مالک، نگهدار باش　　به هم‌پشت با پهلوان یار باش

(۱۲۹۲۷)

نگهدار، محافظ و مراقب یک سردار است که در کارزار، در مقابل حملاتی که از پشت سر انجام می‌شود، از او حمایت می‌کند. این کاربرد با معنای طلایه‌دار و پیشرو، که در *شاهنامهٔ فردوسی* داشت، متفاوت است.

یاریدن

کمر بست گردون به بیداد من　　تو یاری رسیدن به فریاد من

(۱۷۵٦٤)

«یاری» از مصدر یارستن (=توانستن)، فعل مضارع با ساخت التزامی و وجه اخباری به معنای «توانی...» (= می‌توانی) است. ناآشناییِ لغت، حتی کاتبان برخی نسخ قدیمی را به تحریف ضبط کشانده است.

بی‌آگهان

خود آگه نبودم، که بی‌آگهان　　درآمد پسِ پشتِ من، ناگهان

(٦۵۸۵)

بی‌آگهان، به‌معنای بدون آگاهی و ناگهانی، از نمودهای واژگانی بکر منظومه است که از ترکیب یک حرف اضافه، یک اسم معنا و «ان» حالیه تشکیل شده است.

تنهاخرام

چنان دان که آن مردِ تنهاخرام　　که آورد از آن‌سان به خسرو پیام

(۱۲۳۵۹)

دونده یکی مرد تنهاخرام　　خجسته‌پی و چابک و تیزگام

(۱۳٦۲٦)

تک‌رو.

کمان‌پشت/ کمان‌پشتی

کمان‌پشتِ پیری به یک تیر آه　　کند چون کمان پشتِ ظالم دو تاه

(۱۲۵٤۷)

فلک را کمان‌پشتی از تیر اوست... (= انحنا و خمیدگی فلک از [ترس] تیر اوست)

(۱٦٤۱۱).

کمان‌پشت، به‌معنای محدب و کمان‌پشتی، به‌معنای خمیدگی (با یای مصدری) است.

کمان‌بیش

یکی میل زد برکشیده بلند　　کمان‌بیش، بالای او ده کمند

(۱٤٦۳۲)

ساختی دیگر از قید مرکب کمابیش (= کم و بیش) به معنی تخمیناً یا کم و زیاد است.

گمان‌زد

تو از بدگمانان، گمانْ بَد مکن　　میندیش و دل را گمانْزَد مکن

(۱۱۷۰۰)

گمانْزَد (گمانزد) ترکیبی جدید که باید ذیل مدخل «گمان زدن» *لغت‌نامه* افزوده شود.

زمین‌جامه

زمین‌جامه‌ها چون بینداختند　　ز فرشِ بریشم بپرداختند

(۱۰۰۰٦)

فرش، جامهٔ گستردنی.

کم و کاست کردن (کسی)

یکی تیر دیگر بر او راست کرد　　به یک ناوک او را کم و کاست کرد

(۱٦۹٦۸)

کم و کاست کردن کسی، یک ترکیب کنایی و به معنای از میان برداشتن (کُشتن) او و ترکیبی جدید برای لغت فارسی است.

ترگ بر تارک آیین کردن

یک امشب همه ترکِ بالین کنید　　همه ترگ بر تارک، آیین کنید

(۱٦۹۸۵)

«ترگ بر تارک بستن یا آیین کردن»، یک ترکیب جدید البته با بار کنایی و ارزش تمثیلی است که ذیل بخش سوم نیز می‌تواند قرار بگیرد؛ لیکن چون مستلزم درج یک ذیل جدید است (ترکیب کنایی)، در این بخش ذکر شد. در حین رزم، جنگجویان ترگ زین را وقت خواب زیر سر، آمادهٔ رزم، می‌گذاشتند تا هر لحظه دشمن شبیخون زد، برای دفاع مهیا باشند. کنایهٔ ترگ بر آیین بستن که در فرهنگ‌ها مفغول مانده است، جدا از یک گزارهٔ کنایی، یک مثال برای شناخت آیین رزم است. شاهد مصور از *رستم‌نامهٔ قاجاری* که رستم را در هفت خان، ترگ بر تارک، نشان می‌دهد، مؤیدی بر این آیین است:

تصویر۱- ترگ زیر سر رستم؛ رستم‌نامهٔ سنگی، ۱۳٤۱ق. ص۱۲.

۳-۲. واژه‌ها و ترکیبات فاقد شواهد کاربرد در لغت‌نامه‌های فارسی

موارد دیگری از داده‌های واژگانی یک متن، لغاتی اســـت که در *فرهنگ دهخدا* با معنای نزدیک به کاربرد واژه در متن، منقول از فرهنگ‌های قدیمی، نمود دارد، ولی شـواهدی برای آن کاربرد غالباً در فرهنگ‌ها ذکر نشـده اسـت. این مورد چون بسیار پرتعداد است، در ادامه تنها نمونه‌هایی از این داده‌ها که بیشتر ویژهٔ شواهد و نه لغات جدید است، ذکر می‌شود:

کوش

از این مرز تا دامن قیروان　　بیایند کارآزموده گوان
کس آریم زْ ایران و تورانزمین　　زَبَر کوش تا پیش دریای چین

(۱۲۲۱۰–۱۲۲۱۱)

کوش، اسم خاص و نام بلادی است در حبشه و یا نام مملکتی در نزدیکی جیحون است که بعضی از نسل کوش در آن ساکن بودند (*قاموس کتاب مقدس*) و مرتبط با نام کوشان نیز هست که نام سلسله ای از شاهان از نژاد یوه‌چی یا از اصـل «سـکاها» بودند و اندکی پس از مرگ گوندفارس بر قندهار و پنجاب مسـتولی شـدند. (حاشـیه معین بر *برهان*: ذیل «کُشان»). کوشانی در *شاهنامه* به صورت کُشانی نمود یافته است. به نظر می‌رسد در این بیت، کوش نام خاص و مؤید گمان جغرافیایی دوم، یعنی مملکتی مجاور جیحون است.

پُوْل

اگر پُوْل بودی نماندی به جای　　خرد شد به دانش مرا رهنمای

(۱۵۲۷٤)

پول (با مصـوت مرکب)، از پهلوی پوهل (= پُل) اخذ شـده، بدین سـاخت و این معنی درزبان‌های ایرانی بسـیار کهنسـال اسـت که در نثر *تاریخ بلعمی*، به عنوان یکی از قدیم‌ترین نثرهای زبان فارسـی، بارها آمده اسـت (*بلعمی*، ۱۳۷۷: ج۷۷۷/۲ و ۸۲۹؛ ج۱۳۸۰/۳ و ۱۵٦۸). در مثنوی نیز به صورت «پول صراط» دو بار آمده‌است (مولوی، ۱۳۷۹: ۲۵۵/۲۰/۲؛ ۳۱۵۸/۱٤۳). از این حیث، با توجه به قدمت این واژه، کاربرد آن در قرن نهم و در *خاوران‌نامه*، از اهمیت خاصی برخوردار است و باید آن را به شواهد *لغت‌نامه* افزود.

نافگاه

کشیده یکی ریش تا نافگاه　　به سر بر یکی ساحلانه کلاه

(۱۲۳۱۷)

ناف یا نافگ یا نافه، همان سـوراخ وسـط شـکم (*برهان قاطع*) اسـت که نافگاه، همان جای قرار گرفتن ناف، یعنی میانهٔ شکم خواهد شد که با این ساخت در هیچ فرهنگی مذکور نبوده است.

عروسک

عروسک به بالا چنان می‌رسید　　که بر قلعهٔ آسمان می‌رسید

(۹۵۸۵)

نوعی منجنیق کوچک برای قلعه‌گیری است که سنگ یا آتش و خاکستر به جانب دشمن مهاجم پرتاب می‌کند. دهخدا فقط یک شاهد از نظامی نقل کرده که انتسابش به وی محل تردید است.

تالان

چو کوتاه شد رزم پیکارجوی　　سواران به تالان نهادند روی

(۲۵۷٤)

ز تاراج و تالان چو پرداختند　　حصار جهودان بپرداختند

(۸۱۹۸)

به معنای غارت و تاراج است؛ لغتی که با قلت شواهد آن، کابردش در این منظومه قابل توجه است.

سپارِش

به هر نیک و بد چون سپارِش کنی　　پیامی که داری، گزارش کنی

(۱۹۰٤۹)

که تا من سخن را سپارِش کنم　　پیامی که دارم گزارش کنم

(۱۰۵۹۹)

سپارِش سپه را بدین‌جا به کیست؟　　بر این کوه رفتن تو را بهرِ چیست؟

(۱۱۰۲۰)

اسم مصدر از مصدر سپردن و ضبط کهن سفارش و به معنی «سپردن کسی را به کسی برای اهتمام و تیمار وی» (*آنندراج*) است. دهخدا، شواهدی از کاربرد این کلمه در *راحة‌الصدور* راوندی، سلمان ساوجی، *انیس‌الطالبین* و *بهار عجم* نقل کرده که بسیار معدود و پراکنده است. جستجوی نگارنده در نرم‌افزارهای واژه‌یاب (نور، دُرج، نوسخن و گنجور) نمونه‌هایی از کاربرد واژه در دیوان اوحدی، امیرعلیشیر نوایی، عرفی، غالب دهلوی، الهامی کرمانشاهی و ملامسیح و در منظومه‌های حماسی نیز در *شهریارنامهٔ* مختاری و *برزونامهٔ* کوسج نشان می‌دهد. تفاوت کاربرد لغت در همه این متون با *خاوران‌نامه* در پراکندگی لغت در این متون و تکرار این واژه در *خاوران‌نامه* است که در نظم فارسی مشابهی ندارد و باید در ارزش سبکی متن در سطح واژگانی بدان توجه کرد.

آبناک

بر او بسته آیینهٔ تابناک　　که از دیدنش دیده گشت آبناک

(۱۷۵۵۷)

صفت مرکب، به معنی آبدار و آمیخته به آب است. دهخدا معنای این لغت را از افواه اخذ کرده، هیچ سند معنی یا شاهدی برای آن ذکر نکرده است؛ بنابراین بیت فوق تنها شاهد موجود است که باید به پیکرهٔ شواهد *لغت‌نامه* افزوده گردد.

آبخَور

که تا هیچکس را در این آبخَور　　بر این دژ نباشد مجال گذر

(۱۵۹۸۷)

آبخور در *شاهنامه* در دو موضع به معنی محل آب خوردن و چشمهٔ آب آمده است (فردوسی، ۱۳۸٦: ۸٤۱/۱۸٤/۲پ و ۱۳۱/٤۲۷). در شعر خوسفی، کاربرد این لفظ نزدیک به *شاهنامه* است، اما برخلاف *شاهنامه* و دیگر شواهد منقول دهخدا، الزاماً معنای منزل و محل توقف موقت از آبخور مستفاد نمی‌شود. بلکه به جای معنای خاص محل جوشیدن آب، معنای کلی یک ناحیه و منطقه را می‌دهد که معنای واژه با مجاز عام و خاص است.

زده

همه شهر یم دیده برهم زده　　ز خون بر رخ خاک شبنم زده

(۱٤۷۰٤)

مرصّع یکی تخت زرّین زده　　ز فرش گرانمایه، بالین زده

(۱٤۹۸۲)

از دو معنای مصدر زدن (حمله‌کردن/ ساختن)، حمله‌کردن در لغت‌نامه‌ها مذکور است و در *شاهنامه* نیز سابقه داشته، ولی معنای ساختن که در بیت دوم آمده است، کاملاً جدید و محتملاً متأثر از کاربرد عامیانهٔ خراسانی مصدر زدن است که در فرهنگ‌ها شاهدی برای آن ذکر نشده است.

بیرون شو

پیاده از این دژ به هامون شویم　　به بیرون شوِ خویش، بیرون شویم

(۱٦۹۳٤)

اسم با ساخت فعلی و به معنی مخرج است.

آزادی

سهی سرو چون سایه در پای او　　به آزادی از قدّ و بالای او

(۱٦٤۰۷)

صفت آزاد بودن برای سرو با معنای کهن و بسیار نادر آزادی در شعر فارسی (شکر گفتن و سپاس) ایهام ظریفی ایجاد کرده است: سرو سهی در مقابل قد بلند او دیگر آزاد نیست یا در لایهٔ موهوم (معنای دوم) به ستایش و تمجید قامت او مشغول است.

خفتیدن

ز شمشیر آن شیر پولادچنگ　　به آوردگه، شب نخفتد پلنگ

(۵۳۵۷)

چنین مرد این‌جا کجا یافت راه　　که از دست او شب نخفتد سپاه؟

(٦۱۷۲)

ساخت کهن و نادر از فعل خفتن که باید شواهد کاربرد آن ذیل مصدر «خفتن» افزوده شود.

فَوَردین

که تاج فَوَردین به سر برنهاد　　که بنشست بر اوج تخت قباد

(۹۷۳۰)

ســـاخت پهلوی واژهٔ فروردین که کاربرد آن در قرن نهم از حیث زمان‌نگاری لغت مهم بوده، شـــاهد فوق درخور افزودن به بدنه لغتنامه‌های فارسی است.

۳-۳. واژه‌ها و ترکیبات و کنایات مأخوذ از زبان عامیانه

موارد دیگری از داده‌های واژگانی یک متن، لغاتی است که در متن با ساخت یا نقش متفاوتی نمود دارد که خاستگاه این تفاوت، زبان و کنایات و امثال عامیانه اســـت. در ادامه چند نمونه اندک از این داده‌های مرتبط با زبان و فرهنگ عامیانه نیز ذکر می‌شود:

پیغامبری (پَیغومبری)

به دل گفت: «چون شاه مردان علی　　بدین کشور آید به روشندلی
به آیین اسلام پَیغُمبری　　ببندد نکاح زناشوهری

(٤١٥٨-٤١٥٩)

در نسخه اساس، پیغامبری و در دیگر نسخ پیغمبری درج شده است. علت تفاوت این بوده که پیغامبری با مصوت مرکب تلفظ می‌شده (پیغومبری) که در رسم‌الخط با الف درج می‌شده، در گفتار واو مجهوله تلفظ می‌شده است. این کیفیت دقیقاً تلفظ خراسانی واژهٔ پیغام است که مشابهش در *شاهنامه* نیز وجود دارد.

تُبره

بشد عمرو و در تُبره بنهاد تاج　　که از کشوری بیش بودش خراج

(١٢٣٠٤)

واو توبره مجهول اســـت و گویای تلفظ خراســـانی واژهٔ توبره. در متن همه جا توبره متمایل به تُبره باید خوانده شود.

قُلوص

ز خواب اندر آمد، سر شهریار　　یکی با قَلوصش بُد اندر کنار
بترسید و شد نعره‌ای زو رها　　که بر جایِ مَه خفته دید، اَژدها

(٥٩٣١-٥٩٣٢)

قَلوص در اصل به معنی شترماده بلند با دست و پای دراز است (*فرهنگ نفیسی*: ج٢٧٠٣/٤) و در این بیت که شهریار از خواب برخاسته، دیوی را با خود در بستر می‌بیند، مجازاً در معنای موجود درشت‌جثه و غول‌پیکر به کار رفته است (تشبیه هر موجوی به شتر در بزرگی در محاوره هنوز رایج است) که احتمالاً یکی از کاربردهای محاوره یا فراموش‌شده این مدخل بوده است.

بید

که مردانه باشید و هشیار بید!　　همه شب مخُسپید و هشیار بید!

(٦١٥٩)

«بید»، مخفف باشید، و یک کیفیت نحوی از گویش خراسانی شاعر است.

بَدید

بَدید آمد آن‌جا یکی کهنه‌پوش　　دل پهلوان زو برآمد به جوش

(٦٣٠٦)

«بَدید»، به‌معنای دیده‌شدنی و قابل دیدن (با + دید) است؛ با توجه به وجود حرف پ در رسم‌الخط نسخه اساس، این واژه که مکرّراً نیز با ب آمده است، بدید (متفاوت با «پدید») است.

مِه (مِه‌باد= مِباد)

مِه تختِ بزرگی، مِه تاجِ مِهی　　که از چون تو شاهی بماند تَهی!

(١٢٧٣٥)

«مِ» به جای «نه»، مخفف مِه‌باد که مِباد تلفظ می‌شود، صورت خراسانی مَباد و یک نفرین است (= نیست باد!). این ویژگی کهن در *شاهنامه* نیز هست.

گیاها

ز کشته زمین توده بر توده گشت　　گیاها به مغز سر آلوده گشت

(١٨٧٧٦)

جمع گیاه مطابق نحو عامیانه.

کمرْترکش

کمرْ ترکش، اندر کمرگاه، تنگ　　درون آگنیده به تیر خدنگ

(١٣٤١٥)

کمرْترکش: کمربند ویژهٔ تیردان را گویند. این لغت، از پربسامدترین لغاتی است که در طومارهای نقالی به کار رفته، می‌تواند از منابع شفاهی خوسفی و از زبان نقالانهٔ مناقبیون اخذ شده باشد:

کمرْترکشی

شگُفت و گرُفت

بدون تغییر معنا، دو واژهٔ فوق در کل منظومه، متأثر از گویش خراسانی، همه جا با «ر» مضموم (رُ) تلفظ می‌شوند؛ کیفیتی که مشابه آن البته در دیگر منظومه‌های حماسی متأخر نیز یافت می‌شود:

نشست از بر اسپ و ره در گرُفت　　همی‌گفت بر دل که: «اینَت شگُفت!

(٣٣٨٠)

زمین را به مویِ چو عنبر برُفت　　ز آب مژه، خاک در زر گرُفت

(٣٣٨٦)

(برای دیگر نمونه‌های شگُفت و گرُفت، ر.ک: ٨٩٧٨؛ ٥١٨٣؛ ٣٣٨٠؛ ٣٣٨٦)

فَرِفته

فرستی زن شاه را بازپس　　فَرِفته نگردی به گفتار کس

(١٢١٢٨)

ســـاخت بدیعی از فریفته که به علت تکرار در منظومه (ردّ فرض ضـــرورت وزنی) محتملاً از بافت عامیانهٔ زبان شاعر اخذ شده باشد.

۳-٤. امثال عامیانه

یکی از مهم‌ترین فواید دسترسی به تصحیح قابل اعتماد متنی عظیم چون *خاوران‌نامه*، گشایش دفینهٔ بزرگی از امثال عامیانه، باورها و آیین‌های کهن است که خود موضوع مقالتی دیگر تواند بود؛ لیکن در انتهای این جستار چند گزارهٔ کنایی که حاوی امثال عامیانه و مبتنی بر نشانه‌شناسی زبان عامّه است، به‌عنوان نمونه ذکر می‌شود:

خداوندِ هوشی و فرمان و گنج؛ **چو خر سرکش آمد، ز پالان مرنج!**

(۱۷۹٤۰)

یک مَثَل با خاستگاه عامیانه در نفی دلیل عَرَضی یک عارضه که علت را باید در اصل آن جستجو کرد.

چو ز **افعیِ** شب، **مُهره** بستانْد هور ز کان **زمرّد** برآمد، بلور

(۱۷۷٤۰)

تصویر برآمدن صبح در آسمان سبزفام (کان زمرّد)، به ستاندن مُهرهٔ افعیِ شب توسط خورشید و برآمدن زمرّد از معدن فلک تشبیه شده است؛ ساخت این گزارهٔ کنایی از این باور عامیانه نشأت گرفته‌است که: «مار افعی چون زمرّد خالص بیند، چشمش بیرون آید». (رازی، ۱۳٦۲: ۲٦۰).

مَنِه در حرمْجایِ بیگانه، گام که بیگانه‌ات در نیاید ز بام

(۱۵۰۸٤)

حرم‌جای، جایی‌است که برای بیگانه حرمت ورود دارد (مُشکوی) و گام نهادن در آن، کنایه از تجاوز به حریم ننگ و نام است. این بیت *خاوران‌نامه* یک مَثَل عامیانه است که مشابه آن امروز نیز در افواه با ساختی دیگر وجود دارد که می‌گویند: از دیوار کسی بالا نرو تا از دیوارت بالا نروند!

پسر کاو بپیچد ز راه **پدر** ز **مادر** خطا کرده باشد **گهر**

(۱۷۸۰۸)

بیت فوق در عین تضـمین بیتی معروف از *شـاهنامه*، مضـمونی متفاوت با آن بیت را از یک باور خرافی عامیانه اخذ کرده است که نطفهٔ پسری که بر پدر عاصی شده باشد، حرام است.

نشاید به یک جای **طوطی و زاغ** چو **باد** اندر آید، بمیرد **چراغ**

(۱۰۹۸۹)

بیت در عین چشـمزدی به سـعدی، دو تمثیل عامیانه را در بیان ناممکن بودن سـازگاری ناهمسـازها در دو مصـرع به خدمت گرفته است.

٤. نتیجه‌گیری

در این جسـتار، نسـخ خطی *خاوران‌نامه*، برای اولین بار، به طور کامل مرور و در سـه رده طبقه‌بندی شـد. همچنین گزارش از جدیدترین تصـحیح *خاوران‌نامه*، بر پایهٔ بررسـی مجموعهٔ کامل نسـخ اثر و اسـتفاده از ۲۰ نسـخهٔ منتخب، ارائه شـد. همچنین در بررسی نسـخ این منظومه، به «کارکرد ثانوی نسـخ در تصـحیح متن»، بر پایهٔ تحلیل نسـخ متعدد

غیر هم‌ارز پرداخته شد که مطابق مثال‌های موجود، نسخ رده دوم، در بازسازی صورت اصلی متن، به دو دلیل ذیل ارزش دارند: یکی در همداستانی نسخ که درصد پراکندگی ضبط‌ها در موارد تشکیک (که در این متن بسیار بوده است)، عامل مهمی در تصمیم‌گیری در خصوص ضبط مختار است. دوم، نبود نسخهٔ مادر کامل و افتادگی اغلب نسخ ردهٔ اول و وجود تصحیفات و تحریفات که یافته‌های نسخ ردهٔ دوم را اهمیت می‌بخشد. البته اهمیت و ارزش ادبی بالای منظومه باعث می‌شود که تصحیحِ مبتنی بر استقصایِ وسیع، از حیث پژوهشی در شناخت بهتر اثر ضرورت داشته باشد.

همچنین یکی از فواید دسترسی به یک ویرایش منقّح حاوی داده‌های نسخه‌شناختی (که مشابه آن با تصحیح خالقی‌مطلق در حوزهٔ *شاهنامه فردوسی* تحقق یافت)، کاربرد این ویرایش متون برای ارتقای دانش نسبت به زبان فارسی است. در بخش دوم این جستار، نمونه‌هایی از داده‌های واژگانی حاصل از تصحیح اثر بررسی شدند. این داده‌ها سه بخش بودند:

– واژه‌ها و ترکیباتی که برای اول‌بار به‌عنوان مدخل جدید یا ذیلی جدید بر مداخل موجود به فرهنگ‌های لغت فارسی افزوده می‌شوند.

– لغاتی که بافت کاربرد آن‌ها در متن کیفیتی دارد که می‌توانند به‌عنوان شاهدی جدید به شواهد مدخل‌های موجود *لغت‌نامهٔ دهخدا* و دیگر فرهنگ‌های جامع فارسی افزوده شوند.

– ترکیبات و ساخت‌های جدید از لغات موجود یا گزاره‌های زبانی کنایی که خاستگاه عامیانه داشته، یا از حیث گویشی، زبان فارسی غیرمعیار (به ویژه در این اثر، گویش‌های خراسانی) را نمایندگی می‌کنند یا از حیث کنایی، بازتاب باورهای فرهنگی موجود در فرهنگ عامیانه‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱– ابیات منظومه در این مقاله، بر پایهٔ شماره ابیات متن منقّح استناد داده شده است که همزمان با مقاله در حال نشر است. ارجاعات به *لغت‌نامه* نیز چون مدخلی است، به شماره صفحه داده نشده است.

کتابنامه

بلعمی، محمدبن محمد. (۱۳۷۳). *تاریخ الرسل و الملوک فارسی*. مصصح: محمد روشن. تهران: البرز.

تبریزی، محمدحسین‌بن‌خلف. (۱۳۳۵). *برهان قاطع*، حواشی محمد معین. تهران: امیرکبیر.

ترجمه قرآن (دهم هجری). (۱۳۸۳). به کوشش: علی رواقی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی- گروه نشر آثار.

خاوران‌نامه: خاوران‌نامه، نگاره‌ها و تذهیب‌های فرهاد نقاش/ ابن‌حسام خوسفی بیرجندی (۱۳۸۱)، با مقدمه سعید انواری. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی با همکاری سازمان میراث فرهنگی.

خوسفی، ابن‌حسام. (۱۳۸۲). *تازیان‌نامه پارسی: خلاصه خاوران‌نامه*، به کوشش حمیداللّه مرادی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

خوسفی، ابن‌حسام. (۱۳٦٦). *دیوان*، تصحیح احمد احمدی بیرجندی و محمدتقی سالک. مشهد: اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه استان خراسان.

خوسفی، ابن‌حسام محمد. (در حال انتشار). *خاوران‌نامه*، ۲ جلد. تصحیح و تحقیق: دکتر فرزاد قائمی. مشهد: هنر حماسی و تهران: انجمن آثار و مفاخر کشور.

خوسفی، ابن‌حسام محمد. (۱۳۷٦). *خاوران‌نامه* (نیمه اول). تصحیح حیدرعلی خوش‌کنار. پایان‌نامه تحصیلی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه فردوسی مشهد.

خوسفی، ابن‌حسام محمد. (۱۳۷۸). *خاوران‌نامه* (نیمه دوم). تصحیح حمیدالله مرادی. پایان‌نامه تحصیلی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه فردوسی مشهد.

خوسفی، ابن‌حسام محمد: نسخ خطی *خاوران‌نامه*

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغتنامه دهخدا (۱٦ ج)*. تهران: دانشگاه تهران.

ذکاء، یحیی. (۱۳٤۳). «خاوران‌نامه، نسخه خطی و مصور موزهٔ هنرهای تزئینی». *هنر و مردم*. د۲. ش۲۰ . صص ۱۷-۲۹.

رازی، شهمردان بن ابی‌الخیر. (۱۳٦۲). *نزهت‌نامه علایی*. تصحیح فرهنگ جهانپور. تهران: پژوهشگاه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

رستم‌نامه [چاپ سنگی] (۱۳٤۱ق.). کاتب: مهدی پروانه‌شیرازی، دارالطّباعهٔ خوانساری. شماره ثبت در کتابخانه آستان قدس: ۱۰۹۳٦.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸٦). *شاهنامه (۸ ج)*. تصحیح جلال خالقی‌مطلق. تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

قاموس کتاب مقدس. (۱۳۷۷). نویسنده و مترجم: جیمزهاک. تهران: اساطیر.

قائمی، فرزاد. (۱٤۰۱) *نظریه ادبیات شیعی: درآمدی بر اصالت حماسه در فرهنگ تشیع*. تهران: سوره مهر.

کریستن‌سن، آرتورامانوئل. (۱۳۷۸). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمهٔ رشید یاسمی و حسن رضایی باغ‌بیدی، تهران: صدای معاصر.

معین، محمد. (۱۳۲٦). *مزدیسنا و ادب پارسی*. تهران: دانشگاه تهران.

مولوی، جلال‌الدین. (۱۳۷۹). *مثنوی معنوی*. تصحیح محمد استعلامی. تهران: سخن.

نفیسی ناظم‌الاطباء، علی‌اکبر. (بی‌تا). *فرهنگ نفیسی (۸ ج)*. تهران: کتابفروشی خیام.

References

Balami, M. (1994*). Tarikh al-Rasul wa al-Muluk Persian*, edited by Roshan, M. 3 vols. Tehran: Alborz. [In Persian]

Tabrizi, M. (1997). *Burhan-e Qateh*, footnotes by Mohammad Moin, Tehran: Amir Kabir Publishing Institute. [In Persian]

Translation of the Quran (10th AH). (1994). Edited by Rawaqi A. Tehran: Persian Language and Literature Academy - Publishing Group. [In Persian]

Khāvarān-Nāma (2002), with an introduction by Anvari S. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance in cooperation with the Cultural Heritage Organization. [In Persian]

Khusfi, A. (2003). Tazyan-nameh Persian: Summary of Khāvarān-Nāma, edited by Moradi, H. Tehran: University Publishing Center. [In Persian]

Khusfi, A. (1987). *Divān*, edited by Ahmadi Birjandi, A. and Salek, M. Mashhad: General Department of Hajj, Endowments and Charity Affairs of Khorasan Province. [In Persian]

Khosfi, A. (in press). *Khāvarān-Nāma*, 2 volumes, edited and researched by Ghaemi, F. Mashhad: Epic Art and Tehran: Association of Works and Honors of the Country. [In Persian]

Khusfi, A. (1997). *Khāvarān-Nāma (first half)*, edited by Khoshkenar, H. Master's thesis in Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]

Khusfi, A. (1999*). Khāvarān-Nāma (second half)*, edited by Moradi, H. Master's thesis in Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]

Khusfi, A.: *Manuscripts of Khāvarān-Nāma* (specifications of the manuscripts are given in the first part of the article). [In Persian]

Dehkhoda, A. (1998). *Dehkhoda Dictionary* (16 volumes), second edition, University of Tehran. [In Persian]

Zhaka, Y. (1964). Khavarannameh, manuscript and illustrated edition of the Museum of Decorative Arts, *Art and People*, Volume 2, Issue 20 (June): pp. 17-29. [In Persian]

Razi, Sh. (1983). *Nuzhat- Nāma Ala'i*, edited by Jahanpour, F. Tehran: Research Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]

Rostam- Nāma [lithograph] (1961). Scribe: Parvaneh-e-Shirazi, M. Dar-al-Taba'at Khansari, registration number in the Astan Quds Library: 10936. [In Persian]

Ferdowsi, A. (1987). *Shāh-Nāma*, 8 vols. edited by Khaleghi-Motlaq, J. Tehran: Da'er-al-Masryf Bozorg Islami. [In Persian]

Qa'mos Kitab Muqaddas (1998). Author and translator: Hawkes, J. Tehran: Asatir. [In Persian]

Ghaemi, F. (1401) S*hiite Literature Theory: An Introduction to the Authenticity of Epic in Shiite Culture*, Tehran: Surah Mehr. [In Persian]

Christensen, A. (1999). *Iran in the Sassanid Era*, translated by Yasemi, R. and Rezai Baghbidi, H. Tehran: Sadaya Moasar. [In Persian]

Moein, M. (1997). *Mazde-yasna and Persian Literature*, University of Tehran. [In Persian]

Rumi, J. (1999). *Masnavi-e Manavi*, edited by: Mohammad Estelami, Vol. 6, Tehran: Sokhan. [In Persian]

Nafisi Nazim-ul-Ateba, A. (undated). *Nafisi's Dictionary (8 vols.)*, Tehran: Khayyam Bookstore. [In Persian]